

угіддя кормове, угіддя земельне, борозна розгінна, борознування переривчасте, зрошувані поля, буферна смуга, землеробство богарне, зрошуване землеробство, пар чистий, пар чорний, пар кулісний, вапнування ґрунтів, земельна рента, землі еродовані, землі запільні, землі орні, землі порушені, землі рекультивовані, землі цілинні, саморосла земля, вживне поле, важкі ґрунти, зяб пізній, орний шар, меліорація ґрунту, наділ землі, обробіток зяблевий, обробіток ґрунтозахисний; угіддя кормове польове, угіддя кормове природне, паровий обробіток ґрунту. Семантично неподільні дієслівні словосполучення для досліджуваної групи також є продуктивними, зокрема, це двослівні утворення: *лежати перелогами, піднімати перелоги (переліг), сіяти (висівати) під покрив, підіймати пар (пари), орати на (під) пар, орати (оранка) на зяб, злуцувати (злуцити) стерню*. Малопродуктивними є словосполучення з стрижневим віддієслівним субстантивом та прислівником зі значенням “спосіб дії”: *оранка всклад (усклад), оранка врозгін (урозгін)*.

Отже, творення назв сільськогосподарських угідь на позначення орного поля відбувається за загальними законами української мови. Найпродуктивнішими способами є морфологічний, зокрема суфіксація, та творення складених номінативних одиниць, значна частина окреслених термінів – результат транслітерації слів іншомовного походження.

Література:

1. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. – К.: Наукова думка, 1990. – 269 с.
2. Doroszewski W. Kategorie slowotworcze // Doroszewski W. Studia i szrice jezyjznawcze. – Wydawnictwo Naukowe, 1962. – s. 205 – 222.
3. Клименко Н.Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. – К.: Наукова думка, 1973. – 186 с.
4. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. – Львів: Вид-во Львів. держ. ун-ту ім. І.Франка, 1958 – 1960. – Вип. 1.: Словотворчі частини слова. – 79 с.
5. Питання словотвору / За ред. І.І. Ковалика. – К.: Вища школа, 1979. – 191 с.
6. Плющ М.Я. Словотворення та вивчення його в школі: Посібник для вчителів. – 2-ге вид., перероб. – К.: Рад. шк., 1985. – 127 с.
7. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. –К.: Вища школа, 2005. – 429 с.

О.П. Дубчак

МОВНА КАРТИНА СВІТУ ЯК ОБ’ЄКТ ЛІНГВІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Кожна мова відображає певний спосіб сприйняття і пояснення світу, притаманний лише тому народу (нації), який цією мовою користується. Сукупність уявлень про світ, які закріплені у значеннях різних слів і виразів мови, складається у певну єдину систему поглядів і установок, що тією чи

іншою мірою поділяється усіма користувачами мови, – мовну картину світу. Мовна картина світу – це відображені в категоріях і формах мови уявлення певного мовного колективу про будову, елементи і процеси дійсності; цілісне відображення мовою всього сутнісного в людині і навколо неї; реалізоване засобами мовної номінації відображення людини, її внутрішнього та навколишнього світу.

Із цього приводу С. Тер-Мінасова зазначає, що одне і те ж поняття, один і той самий шматочок реальної дійсності може мати різні форми мовного вираження у різних мовах – більш чи менш повні. Слова різних мов, які позначають одне і те ж поняття, можуть розрізнятися семантичною ємністю, можуть охоплювати різні шматочки реальності. Саме ці шматочки, які зумовлені, у свою чергу, специфікою соціокультурних і природних особливостей життя певного колективу, і представляють мовну картину світу, специфічну для кожного народу в цілому і кожного індивіда зокрема [9, 49].

Уявлення, які формують картину світу, входять до значень слів у невиразному, неявному вигляді, так що людина приймає їх на віру, не задумуючись. Користуючись словами, які містять неявні смисли, людина, не помічаючи цього, приймає і включений у них погляд на світ. Відмінності між мовними картинами виявляють себе, в першу чергу, у лінгвоспецифічних словах, які не мають співвідносних відповідників у інших мовах і містять у собі специфічні для певної мови концепти.

Поняття мовної картини світу сягає ідей В. Гумбольдта, який, зокрема, писав про існування національного світобачення і світорозуміння і вважав, що мова національна за різними способами вираження. В. фон Гумбольдт відзначав, що кожна окремо взята мова є „лише продуктом мовної свідомості нації” і що „серед усіх виявів, через які пізнається дух і характер народу, лише мова і здатна виразити найсвоєрідніші риси народного духу й характеру і проникнути у їхні таємниці” [5, 69].

Наукову ж теорію мовної картини світу (Weltbild der Sprache) уперше розробив німецький учений Л. Вайсгербер (представник неогумбольдтіанської течії у мовознавстві) на основі вчення В. Гумбольдта про внутрішню форму мови у 30-х роках ХХ століття. У статті „Зв’язок між рідною мовою, мисленням і дією” Л. Вайсгербер писав: „Словниковий запас конкретної мови включає сукупність поняттєвих мисленнєвих засобів, якими послуговується мовна спільність. У міру того, як кожен носій мови вивчає цей словник, усі члени мовної спільноти оволодівають цими мисленнєвими засобами, тому можна зробити висновок про те, що рідна мова зберігає у своїх поняттях певну картину світу і передає членам мовної спільноти” [2, 36]. Таким чином, Л. Вайсгербер вписує картину світу у мову, робить її мовною фундаментальною приналежністю: „У мові конкретного суспільства живе духовний зміст, скарбниця знань, яку по праву називають картиною світу конкретної мови” [2, 37].

Наукові пошуки Л. Вайсгербера привели вченого до абсолютного відкидання об’єктивної сторони мовної картини світу і підкреслення її суто

світоглядного, суб'єктивно-національного, „ідіотичного” характеру, який впливає із того факту, що в кожній мові представлений особливий погляд на світ – такий погляд, яким дивиться на світ народ, що створив цю мову. Сам же світ, на думку вченого, завжди буде залишатися поза цим поглядом. У 50-х роках ХХ століття учений виділяє у мовній картині світу її „енергейтичний” (від „енергей” В. Гумбольдта) аспект, пов'язаний із впливом картини світу на пізнавальну і практичну діяльність її носіїв.

Таким чином, Л. Вайсгербер наголосив на абсолютній суб'єктивності мовної картини світу, відзначаючи, що „спроби людей звільнитися від володарювання рідної мови завжди приречені на невдачу” [2, 95]. Учений розумів мову як „проміжний світ” (Zwischenwelt) між людиною і зовнішнім світом і у своїх поглядах був попередником ідей Е. Сепіра, який вважав, що люди, які говорять різними мовами, живуть у різних світах, а зовсім не в одному і тому самому світі, на який лише навішуються різні мовні ярлики.

Визнаючи високий авторитет Л. Вайсгербера, як автора дуже глибокої і тонко розробленої концепції мовної картини світу, сучасні вчені, однак, визнати ідею вченого про те, що влада мови над людиною абсолютно непереможна, не можуть.

Подальшого розвитку наукова теорія мовної картини світу набула у лінгвістичних спостереженнях і узагальненнях, остаточно оформлених у так званій гіпотезі лінгвістичної відносності. Гіпотеза лінгвістичної відносності – припущення, згідно з яким процеси сприймання і мислення людини зумовлені етноспецифічними особливостями структури мови. Ті чи інші мовні конструкції і міжсловні зв'язки, діючи на позасвідомому рівні, призводять до створення типової картини світу, притаманної носіям цієї мови і такої, яка виступає у якості схеми для каталогізації індивідуального досвіду [8, 284].

Лінгвістична відносність стала центральним поняття етнолінгвістики, яка вивчає мову у взаємовідношеннях із культурою. Вчення про відносність („релятивізм”) у лінгвістиці виникло наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть у руслі релятивізму як загальнометодологічного принципу, який знайшов своє вираження як у природничих, так і в гуманітарних науках, де він трансформувався у припущення про те, що чуттєве сприйняття дійсності визначається ментальними уявленнями людини. Ментальні уявлення, у свою чергу, можуть змінюватися під впливом мовних і культурних систем. Оскільки у конкретній мові і, ширше, у конкретній культурі концентрується історичний досвід, ментальні уявлення представників різних мов можуть не збігатися. Ця теорія базується на припущенні про те, що існує певна система уявлень, універсальних для носіїв усіх людських мов і культур, або, принаймні, таких, що поділяються носіями тих мов, між якими здійснюється комунікація. Чим ближчі мовні і культурні системи, тим більше шансів передати мовою перекладу те, що було закладене у концептуальні схеми мови оригіналу. І навпаки, суттєві культурні і мовні відмінності дозволяють побачити, у яких випадках вибір мовного вираження визначається не стільки об'єктивними властивостями позамовної дійсності, скільки

рамками внутрішньомовної конвенції: саме такі випадки не перекладаються взагалі або перекладаються неадекватно. Тому зрозуміло, що релятивізм у лінгвістиці отримав могутній імпульс у зв'язку з популярною наприкінці ХІХ століття тенденцією вивчення і опису „екзотичних” мов і культур, суттєво відмінних від європейських, передусім мов і культур американських індіанців.

Лінгвістична відносність як наукове поняття веде свій початок від робіт основоположників етнолінгвістики – американського антрополога Ф. Боаса, його учня Е. Сепіра, а також Б. Уорфа. У найрадикальній формі, яка увійшла до історії лінгвістики під назвою „гіпотези Сепіра–Уорфа” і стала предметом дискусій, які тривають і нині, гіпотеза лінгвістичної відносності була сформульована Уорфом, а точніше, приписана йому на основі ряду його тверджень і ефектних прикладів, які були представлені в його статтях.

Ф. Боас зазнав незаперечного впливу лінгвістичних уявлень В. Гумбольдта, який вважав, що у мові втілюються культурні уявлення людського суспільства, яке послуговується тією чи іншою мовою. Однак Ф. Боас не поділяв уявлень про так звану „стадіальність”, на відміну від Гумбольдта, він вважав, що відмінності у картині світу, закріплені в мовній системі, не можуть свідчити про рівень розвитку її носіїв. Лінгвістичний релятивізм Ф. Боаса базувався на ідеї біологічної рівності і, як наслідок, рівності мовних і мисленнєвих здібностей.

Дуже важливий етап у дослідженні мови як способу систематизації культурного досвіду пов'язаний із роботами Е. Сепіра, який розумів мову передусім як строго організовану систему, усі компоненти якої пов'язані жорсткими ієрархічними відношеннями. Зв'язок між компонентами системи окремо взятої мови будується за своїми внутрішніми законами, у результаті чого спроектувати систему однієї мови на систему іншої, не зіпсувавши при цьому змістових відношень між компонентами, неможливо. Розуміючи лінгвістичну відносність саме як неможливість встановити покомпонентні відповідники між системами різних мов, Е. Сепір увів термін „неспівмірність” (*incommensurability*) мов. Мовні системи не лише по-різному фіксують зміст культурного досвіду, але і надають своїм носіям різні шляхи осмислення дійсності та способи її сприймання. Внутрішньомовні можливості системи, які дозволяють членам мовної спільності отримувати, зберігати і передавати знання про світ, значною мірою пов'язані з інвентарем „технічних” засобів і прийомів, якими послуговується мова, – інвентарем звуків, слів, граматичних конструкцій тощо [10, 175].

Найбільш радикальні погляди на „картину світу мовця” як результат дії мовних механізмів концептуалізації висловлювалися Б. Уорфом. Саме Б. Уорфу належить сам термін „принцип лінгвістичної відносності”, який було введено за прямою аналогією до принципу відносності А. Ейнштейна.

Інструментом концептуалізації, за Б. Уорфом, є не лише виділені у тексті формальні одиниці – такі, як окремі слова і граматичні показники, – але і вибірковість мовних правил, тобто те, як конкретні одиниці можуть сполучатися між собою, який клас одиниць можливий, а який неможливий у

певній граматичній конструкції тощо. На цій підставі Б. Уорф запропонував розмежовувати відкриті і приховані граматичні категорії: одне і те саме значення може в одній мові виражатися регулярно за допомогою фіксованого набору граматичних показників, тобто бути представленим відкритою категорією, а в іншій – лише дотично, і в цьому випадку можна говорити про приховані категорії.

Б. Уорфа можна вважати родоначальником досліджень, присвячених ролі мовної метафори у концептуалізації дійсності. Саме Б.Уорф показав, що переносне значення слова може впливати на те, як функціонує у мовленні його первинне значення (класичний приклад Б.Уорфа – англійське словосполучення *empty gasoline drums* „пусті цистерни з-під бензину”) [8, 367].

У сучасній лінгвістиці саме вивчення метафоричних значень у звичайному мовленні виявилось одним із тих напрямків, які наслідують „уорфівські” традиції. Дослідження, які проводилися Дж.Лакоффом, М.Джонсоном і ін. у 1980-х роках, показали, що мовні метафори відіграють важливу роль не лише у поетичній мові, вони структурують і наше буденне сприйняття і мислення [7, 389].

Проте сучасні теорії інтерпретують принцип лінгвістичної відносності передусім як гіпотезу, що вимагає емпіричної перевірки. Дж.Лакофф, наприклад, показав, що у такій сфері понять, як людські емоції, важливий шар мовної метафоризації базується на універсальних уявленнях про людське тіло, його просторовому розміщенні, анатомічній будові, фізіологічних реакціях тощо. Було з’ясовано, що у більшості мов емоції описуються за схемою „тіло як умістилище емоцій”. При цьому конкретномовні, внутрішньокультурні варіації залежать від того, наприклад, яка частина тіла відповідає за певну емоцію, у вигляді якої субстанції описуються певні почуття. Наприклад, українська мова (з огляду на загальний „кордоцентризм” як світоглядний принцип української філософії) представляє усі позитивні емоційні стани (*кохання, любов, повага* тощо) сконцентрованими в одному визначальному органі – *серці*, пор.: кимось *‘запалилося серце’*, *‘заграло серце’* до когось, *‘крається серце’* через когось, *‘прокинулося серце’* до когось, *‘серце горнеться’* до когось, *‘серце співає’* до когось, кохати когось *‘усім серцем’*, бути *‘комусь до серця’* тощо.

Висунута понад 60 років тому, гіпотеза лінгвістичної відносності досі зберігає статус саме гіпотези. Її прибічники часто стверджують, що вона жодних доказів не потребує, бо зафіксоване у ній твердження є очевидним фактом; опоненти ж схильні думати, що вона не може бути ні доведена, ані спростована. У межах між цими полярними оцінками складаються найрізноманітніші спроби емпіричної перевірки цієї гіпотези.

Оригінальну концепцію мовної картини світу представив Ю.Апресян. На його думку, цей феномен виглядає так: природна мова відображає власний спосіб сприйняття і організації світу. Її (мовні) значення утворюють єдину систему поглядів, яка виступає обов’язковою для всіх носіїв мови і називається мовною картиною світу. Вона є „наївною” у тому розумінні, що часто відрізняється від „наукової” картини світу. При цьому відображені у

мові наївні уявлення зовсім не примітивні: у багатьох випадках вони набагато складніші і цікавіші, аніж наукові.

Вивчення мовної картини світу у сучасній лінгвістиці розгортається у двох основних напрямках: 1. Досліджуються окремі характерні для цієї мови концепти, своєрідні лінгво-культурні ізоглоси і їх пучки (термінологія Ю. Апресяна). Це передусім „стереотипи” мовної і ширшої культурної свідомості. Наприклад, можна виділити суто українські концепти ‘*воля*’, ‘*серце*’, ‘*моє*’ тощо. З іншого боку, тут можна говорити і про специфічні конотації неспецифічних концептів (пор., наприклад, відмінності у інтерпретації концептів ‘*душа*’ або ‘*доля*’ в українській та російській мовах). 2. Ведеться пошук і реконструкція властивого мові цілісного, хоч і „наївного” донаукового погляду на світ. Тут, послуговуючись термінологією Ю. Апресяна, вивчаються не ізоглоси, а діалект у цілому.

Ю.Апресян виділяє такі основні положення такого цього піходу у вивченні мовних явищ:

1. Кожна природна мова відображає певний спосіб сприйняття і організації (концептуалізації) світу. Виражені у ній поняття складаються у систему, свого роду колективну філософію, яка нав’язується як обов’язкова усім носіям тієї чи іншої мови.

2. Властивий мові спосіб концептуалізації дійсності (погляду на світ) почасти універсальний, почасти національно-специфічний, так що носії різних мов можуть бачити світ по-різному, через призму своїх мов.

3. З іншого боку, він „наївний” у тому розумінні, що у багатьох суттєвих деталях відрізняється від наукової картини світу. При цьому наївні уявлення зовсім не примітивні (наприклад, уявлення про внутрішній світ людини, які відображають досвід інтроспекції десятків поколінь протягом тисячоліть).

4. У мовній картині світу можна виділити наївну геометрію, наївну фізику, наївну етику, наївну психологію тощо.

Таким чином, поняття мовної картини світу сьогодні включає в себе дві *взаємопов’язані* ідеї: 1) мовна картина світу відрізняється від наукової і 2) кожна мова „малює” свою, оригінальну і неповторну, картину, яка відображає дійсність так, як це не зробить жодна інша мова [1, 37-39].

Реконструкція мовної картини світу є одним з найважливіших і найактуальніших завдань сучасної лінгвістичної науки. У сучасному мовознавстві цей напрям розвивається доволі швидко і плідно: з одного боку, на основі системного семантичного аналізу лексики реконструюється цілісна система уявлень представників певної етнічної спільноти (не лише російської), з іншого, досліджуються окремі лінгвоспецифічні концепти, які є „ключовими” для розуміння певної культури. Окрім того, за останні роки у російському мовознавстві швидко розвинувся напрям, який інтегрує обидва підходи; його завданням є відтворення цілісної мовної картини світу на основі комплексного (лінгвістичного, культурологічного, семіотичного) аналізу лінгвоспецифічних концептів у міжкультурній перспективі (роботи Ю. Апресяна, Н. Арутюнової, Г. Вежбицької, Г. Залізняка, О. Урисон, О. Шмельова, Є. Яковлевої та ін.).

В українському мовознавстві теорія мовної картини світу і відповідні дослідження лише починають розвиватися і набувати актуальності. При цьому вивчення і відтворення цього складного мовного феномена проводиться як у загальному, теоретичному [11, 3], так і вузьких, структурно-концептуальних аспектах [6, 4]. Слід, однак, констатувати, що українська лінгвістична теорія мовної картини світу, як і методологія її опису та репрезентації, перебуває лише на початковому етапі свого розвитку і потребує значної уваги дослідників.

Література:

1. Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37–67.
2. Вайсгербер Й.Л. Родной язык и формирование Духа / Пер. с нем. – М.: История лингвофилософской мысли, 2004. – 232 с.
3. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу: Монографія. – К.: Логос, 2004. – 284 с.
4. Гуйванюк Н. „Мовна картина світу” українців засобами синтаксису / Українська мова в контексті етнолінгвістичних досліджень // П'ятий Міжнародний конгрес українців: Мовознавство. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 382-387.
5. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / Пер. с нем. – М.: Прогресс, 2000. – 400 с.
6. Кононенко В.І. Концепти українського дискурсу. – К.-Івано-Франківськ: Плай, 2004. — 248 с.
7. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры. – М., 1990. – С. 387-415.
8. Новое в лингвистике. Метод глоттохронологии. Гипотеза Сепира-Уорфа. Глоссематика. Вып. I / Ред. В.А. Звегинцев. – М., 1960. – 464 с.
9. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово/Slovo, 2000. – 624 с.
10. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М., 1993. – 656 с.
11. Соколовская Ж.П. "Картина мира", Системность, Моделирование и Лексическая семантика. – Кн.4.- Ялта, 1999. – 176 с.
12. Уорф Б. Отношение норм поведения и мышления к языку. Наука и языкознание. Лингвистика и логика // Новое в лингвистике. – М., 1960. – С. 135-198.

І.М.Кучман

ДІЄСЛІВНІ ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ КАУЗАТИВНОЇ СЕМАНТИКИ З КОМПОНЕНТОМ “ЧАСТИНА ТІЛА”

Стаття присвячена з'ясуванню семантики каузативності на основі дієслівних фразеологізмів.

Каузативність – це лінгвістична категорія, що у вузькому розумінні трактується як спричинення певної дії або переходу об'єкта в певний стан, а в широкому розумінні – як позначення цілого спектра причиново-наслідкових відношень, що можуть бути виражені лексичними та граматичними засобами мови. Дієслова, що містять у своєму значенні сему